

22. Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat nüshasında ikilemeler**Serkan CİHAN¹****APA:** Cihan, S. (2021). *Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat nüshasında ikilemeler. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 431-441. DOI: 10.29000/rumelide.995314.**Öz**

İkilemeler, aynı anlamda, yakın anlamda, zıt anlamda ve biri anlamlı, diğeri tek başına anlam ifade etmeyen iki veya daha fazla kelimenin bir araya gelmesiyle kurulan ve Eski Türkçeden beri dilimizde çok sık başvurulan anlatım biçimlerinden birisidir. Orhun Yazıtları ve Uygur metinlerinde de çok sık kullanılan bu ifade biçimi, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde de fazlasıyla karşımıza çıkmaktadır. İkilemelerin eski metinlerde bu denli çok kullanılması, araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve ikilemeler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların ilki Karl Foy'un 1989 yılında kaleme aldığı 'Studien Zur Osmanischen Syntax, Das Handiadyoin und die Wortfolge ana baba' adlı makaledir. Bu çalışmadan sonra literatürümüzde ikilemeler, anlam, kuruluş yapısı, cümledeki işlevi gibi birçok yönden ele alınmış ve incelenmiştir. *Mukaddimetü'l-Edeb*, Zemaşşerî'nin eldeki verilerle 1128-1144 yılları arasında yazmış olduğunu tahmin ettiğimiz, Harezmi Türkçesi dil malzemesini barındıran dönemin önemli eserlerinden biridir. *Divânu Lugâti't-Türk*'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesine sahip olan eser, Türkçede kullanılan farklı ifade biçimlerini barındırması itibarıyla da önemlidir. Çalışmamızın konusunu, bu ifade biçimlerinden biri olan ikilemeler oluşturacaktır. Bu çalışmada *Mukaddimetü'l-Edeb*'in en eski ve kapsamlı nüshalarından biri olan Yozgat nüshasında tespit edilen ikilemeler, zaman zaman Harezmi döneminde yazılan diğeri metinlerle de karşılaştırılarak anlam ve kuruluş yapısı bakımından incelenecektir.

Anahtar kelimeler: *Mukaddimetü'l-Edeb*, Zemaşşerî, Harezmi Türkçesi, ikileme, yineleme**Reduplications in Mukaddimetü'l-Edeb's Yozgat copy****Abstract**

Reduplications are the combination of two or more words that have the same meaning, close meaning, opposite meaning and one meaningful and the other meaningless on its own and it's one of the most frequently used expressions in our language since Old Turkish. This form of expression, which is frequently used in Orkhon Inscriptions and Uyghur texts, it's also constantly encountered in Karakhanid and Khwarezm Turkish texts. The widespread use of reduplications in ancient texts has attracted the attention of researchers and many studies have been done on reduplications. The first of these studies is the article 'Studien Zur Osmanischen Syntax, Das Handiadyoin und die Wortfolge ana baba' written by Karl Foy in 1989. After this study, reduplications in our literature have been discussed and studied in many ways such as meaning, organizational structure, and function in the sentence. *Mukaddimetü'l-Edeb* is one of the important works of the period that contains the language material of Khwarezm Turkish, which we guess with the available data that Zamakhshari wrote it between 1128-1144. The work which has the richest word types of the Middle Turkish period after *Divânu Lugâti't-Türk* is also very important in terms of containing different forms of expression used

¹ Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı (Ankara, Türkiye), srknchno6@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8808-088X [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 30.08.2021-kabul tarihi: 20.09.2021; DOI: 10.29000/rumelide.995314]

in Turkish. The subject of our study will be reduplications which is one of these forms of expression. In this study, the reduplications determined in Yozgat copy of *Mukaddimetü'l-Edeb* which is one of the oldest and extensive copies will be examined in terms of meaning and organizational structure from time to time compared with other texts written in the Khwarezm period.

Keywords: *Mukaddimetü'l-Edeb*, Zamakhshari, Khwarezm Turkish, reduplication, reiteration

Giriş

İkilemeler, iki veya daha fazla sözcüğün kalıplaşmasıyla oluşur ve tek bir anlamı ifade eder. Eski Türkçeden beri Türk dili tarihî metinlerinde yaygın olarak kullanılan ikilemeler, cümlede anlatımı güçlendirmek, pekiştirmek ve zenginleştirmek için kullanılmıştır. İkilemelerin aktarılmak istenilen bilgiyi veya kavramı işlevsel olarak az sözle ve daha etkili bir şekilde ifade edebilme özelliği, kullanımının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Özellikle dinî metinlerde ifade gücünü artırmak için kullanılan ikilemeler, Harezmi Türkçesi metinlerinde de sıkça kullanılmıştır. Çalışmamızın konusunu bu dönem eserlerinden biri olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Yozgat nüshasındaki ikilemeler oluşturacaktır.

Harezmi Türkçesi döneminde yazılmış tek sözlük olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'in orijinal nüshası elimizde olmasa da eserin kırk civarı nüshası² mevcuttur. 1257 yılında istinsah edilen Yozgat nüshası, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Yozgat-000396 numara ile kayıtlıdır. Bu nüsha, *Mukaddimetü'l-Edeb*'in en eski ve hacimli nüshalarından biri olması nedeniyle Türk dili tarihi için önemli bir kaynak konumundadır. Kısa cümlelerden oluşan Arapça sözlük niteliğindeki eser, Harezmi Türkçesi ve Farsça tercümedir. Eserin söz varlığı, çok farklı alanda kelimeleri kapsamı bakımından oldukça dikkat çekicidir. Eser, zaman kavramları, gökyüzü, yeryüzü, madenler, yollar ve yolculuklar, su ve suda yaşayan varlıklar, bitkiler, çiçekler, meslekler, soyut kavramlar, dinî terimler, yemekler, giyim kuşam, renkler, sayılar, akrabalık terimleri, mutfak araç gereçleri, hayvanlar, savaş aletleri, eczacılık terimleri gibi çok geniş yelpazede söz varlığını barındırır.

Çalışmaya konu olan eser, Harezmi Türkçesi ile yazılmıştır. Bu dönem, Eski Anadolu Türkçesi ile Orta Türkçe döneminin başlangıcı kabul edilir. Eldeki verilerle VII. yüzyıldan itibaren Türkleştiğini bildiğimiz Harezmi bölgesinde teşekkül eden bu dil, Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde gelişmiştir ve Çağatay Türkçesinin ilk devrini oluşturur. Etnik farklılıkların da etkisiyle bölgede farklı bir dil meydana gelmiştir. Bölgede yaşayan Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının etkisiyle Harezmi Türkçesi, morfoloji ve kelime hazinesi bakımından farklı bir yapı kazanmıştır (Ata, 2014, s. 17).

Arapça kısa cümlelerden oluşan *Mukaddimetü'l-Edeb*, Zemahşerî tarafından Arapça öğrenmek isteyen Harezmişah hükümdarı Atsız b. Muhammed'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. Eser, isimler, fiiller, harfler, isim ve fiil çekimleri olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. İsimler bölümü, eserin dörtte birlik, fiiller bölümü ise dörtte üçlük kısmını oluşturur. Eser, zaman kavramları, gökyüzü, yeryüzü, madenler, yollar ve yolculuklar, su ve suda yaşayan varlıklar, bitkiler, çiçekler, meslekler, soyut kavramlar, dinî terimler, yemekler, giyim kuşam, renkler, sayılar, akrabalık terimleri, mutfak araç gereçleri, hayvanlar, savaş aletleri gibi çok farklı alanlarda kelimeleri içerir (Yüce, 2006, s.120).

Çalışmaya konu olan nüsha, 10 Cumadiü'l-evvel 655/25 Mayıs 1257 tarihinde Harezmi'de İbrahim bin Mahmud Sufi el-Müezzini tarafından istinsah edildiği bilinen Yozgat nüshasıdır. Bu nüsha,

2 Ayrıntılı bilgi için bk. Cihan, Serkan (2021), *Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat Nüshası)-(Giriş, Metin, Notlar, Sözlük-Dizin)* (Yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üni., Ankara.

Mukaddimetü'l-Edeb'in en eski istinsahlı metni ve en hacimli nüsha olması bakımından önemlidir. Bu nüshada isimler, fiiller ve harfler yer alır. Metnin ilk 60 varağını isimler, 262 varağını fiiller ve son 26 varağını harfler oluşturmaktadır. Harfler bölümünün tamamı Arapçadır, sadece birkaç kelimenin Farsçaya tercümesi yapılmıştır. Bu nüshanın en önemli özelliklerinden birisi de Eski Türkçeden modern Türkçeye yazılı metinlerimizde bulunmayan, hapax durumunda olan birçok kelimeyi içermesidir. Nüshanın kaşifi olan Prof. Dr. Ahmed Ateş, 1958'de Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi'nin sekizinci sayısında (S.VIII, 1958, s.90-93) "*Anadolu Kütüphanelerinden Bazı Mühim Türkçe El Yazmaları*" adlı makalesiyle eseri bilim dünyasına tanıtmıştır.

Çalışmaya konu olan Yozgat nüshası, deyimler, atasözleri, bağlaçlar gibi farklı kelime gruplarını barındırır. Çalışmamızın konusu, eserin Yozgat nüshasında geçen, bu kelime gruplarından biri olan 'ikilemeler' olacaktır.

1. İkilemeler

Şu ana kadar literatürümüzde ikilemeler üzerine oldukça fazla çalışma yapılmış ve birçok tanım önerisi getirilmiştir. Türk Dil Kurumu'nun sanal *Güncel Türkçe Sözlük*'ünde terim, 'Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması' şeklinde açıklanmıştır. Diğer çalışmalarda da benzer tanımlarla karşılaşmak mümkündür. İkileme için 'yineleme, tekrar grubu, hendiadyoin, ikizleme, söz koşması' gibi farklı terimler de kullanılmaktadır.

Hatiboğlu, ikilemeler için *Türk Dilinde İkileme* adlı çalışmasının ön sözünde 'Türkçede, ikileme o kadar yaygın, örnekleri o kadar çoktur ki, başka dillere bakarak, olayın ayrıca ele alınmasından, inceden inceye bütün örnekleriyle saptanmasından vazgeçilemez. Çünkü ikileme olayı, yapı bakımından, Türkçenin temellerine kadar inen bir özelliktir. Türkçenin yapısı, başlı başına ele alınınca, ikileme olayının önemi ortaya çıkar. İkileme, Türkçenin zenginliğidir, yaratma gücüdür. Türk düşüncesindeki anlam bolluğunu kavram inceliğini karşılamak üzere, sözcük kurar gibi, türlü yönlerden birbiriyle ilgili iki sözcük yanyana getirilir ve yeni bir anlatım yolu yaratılır.' şeklindeki açıklamasıyla ikilemelerin dilimiz açısından önemini vurgular (Hatiboğlu, 1981, s. 9).

Orhon Yazıtları'ndan itibaren Türk dilinin her evresinde yaygın olarak kullanılan ikilemeleri farklı yönlerden ele alıp incelemek mümkündür. Söz diziminde kelime grupları altında incelenen ikilemeler, cümle içinde isim, sıfat, zamir, ünlem gibi cümle unsuru olarak kullanılabilirdiği gibi özne, nesne, yüklem gibi cümle ögesi olarak da işlev görür.

İkilemeler üzerine yapılmış çalışmaların ilki Karl Foy'un 'Studien Zur Osmanischen Syntax, Das Handiadyoin und die Wortfolge ana baba' (Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (MSOS), C.II, Böl. II, s. 105-136, Berlin, 1899.) adlı makalesi kabul edilir. Bu çalışma, diğer çalışmalar için esin kaynağı olmuştur: O. Nedim Tuna'nın 'Türkçede Tekrarlar' (1948), Hasan Eren'in 'İkiz Kelimelerin Tarihine Dair' (1949), H. Marchand'ın 'Alliteration, Ablaut und Reim in der Türkischen Zwillingsformen' (1952), M.A. Ağakay'ın 'İkizlemeler Üzerine' (1953) / 'Türkçede Kelime Koşmaları' (1954), A. Tietze'nin 'Reduplikasyon ve (r) ile Kurulmuş Çift Sözcükler' (1966), Saadet Çağatay'ın 'Uygurcada Hendiadyoinler' (1978) ve V. Hatiboğlu'nun 'Türk Dilinde İkileme' (1981) adlı çalışmalar, konu üzerindeki ilk çalışmalar olarak kabul edilebilir (K. Ölmez, 1997, s. 19).

Harezmi Türkçesi, 13-15. yüzyıllar arasında varlığını sürdürmüş ve sonrasında yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır. Türklerin İslamiyete girişiyle birlikte dinin etkisi, dil üzerinde de kendini hissettirmişti. Bu yeni dinin anlatılması için Arapça ve Farsça'dan eserler çevriliyor ve sözlükler hazırlanıyordu. Bu dönem yazılmış eserlerde ikilemeler, yoğun olarak kullanılmıştır. Bunun başlıca sebeplerinden birisi, bu dönem yazılan dinî içerikli eserlerin anlatım gücünü ve metnin etkileyciliğini artırmaktır (Erdem, 2005, s. 195). Bu düşünceyi Serkan Şen de yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* adlı çalışmasının sonuç kısmında destekler. Şen, dinî konuların anlatımında etkileyciliği artırmak için ikilemelere başvurulduğunu ve zamanla ikilemelerin dönemin dili için alışkanlığa dönüştüğünü vurgular (Şen, 2002, s. 377). Harezmi dönemi dinî içerikli metinleri *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Nehcü'l-Ferâdis*'te kullanılan ikilemelerin fazlalığı da bu görüşü destekleyen bir durumdur.

Daha önce Funda Toprak, 'Harezmi Türkçesinde İkilemeler' adlı makalesinde bu dönemde kullanılan ikilemeler üzerine bir makale kaleme almış, Harezmi Türkçesinin dört temel eserini (*Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Mu'înü'l-Mürîd*) taramış ve bu metinlerde geçen ikilemeleri tespit etmiştir. Toprak, çalışmasında Harezmi Türkçesinde geçen ikilemeleri yapı, şekil ve kullanılan dil açısından tasnif etmiştir. Çalışmasında *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Şuşter nüshasını esas almıştır. Bu çalışmada amacımız, eserin Yozgat nüshasında geçen ikilemeleri belirleyip Toprak'ın makalesinde bulunmayan ikilemeleri tespit edip tamamlayıcı bir çalışma yapmak ve alana katkı sağlamaktır.

Çalışmaya konu olan Yozgat nüshasında bulunan ikilemelerin büyük çoğunluğu, Toprak'ın da çalışmasında ele aldığı dönemin diğer eserlerinde bulunmuyor. Toprak'ın eserin Şuşter nüshasında tespit ettiği ikileme sayısı 10'dur: *azın azın* 'azar azar', *kaç kaç* 'tekrar tekrar', *koş koş* 'tekrar tekrar', *katıp tut-* 'alhoymak, engellemek', *önlü soñlu bol-* 'sonuçlanmak', *çerig kara* 'ordu', *ilmek tügün* 'düğüm', *katış karış* 'karışmak', *yak yawuk* 'eş dost', *yer suw* 'yeryüzü'. Bu ikilemelerden yalnızca üçü (*azın azın*, *katış karış*, *yak yawuk*) Yozgat nüshasında bulunmaktadır ancak Toprak, yine Şuşter nüshasında da kullanılan *pâre pâre* 'parça parça' ikilemesini çalışmasına dahil etmemiştir ve bu ikileme Yozgat nüshasında da bulunmaktadır. Böylelikle Şuşter ve Yozgat nüshasında ortak kullanılan ikileme sayısı dörttür ve bunlar da yine çalışmamıza dahil edilmiştir.

2. Yozgat nüshasında geçen ikilemeler

Şu ana kadar yapılan çalışmaların çoğunda anlam bakımından incelenen ikilemeler, eş anlamlı, yakın anlamlı ve zıt anlamlı olarak ele alınmıştır. İkilemeler üzerine yapılmış en eski çalışmalardan biri olan Saadet Çağatay'ın 'Uygurcada Hendiadyoinler' adlı makalesinde de anlam bakımından tasnif bu şekilde yapılmıştır (Çağatay, 1942, s. 40). Ancak anlam bakımından yapılan bu tasnif, eksiktir. Aynı kelimenin önsesinin değiştirilerek tekrarlanması ile kurulanlar ikilemeler, biri anlamlı, diğeri tek başına anlam ifade etmeyen ikilemeler de mevcuttur.

Daha sonraki çalışmalarda da yine ikilemeler, sözcük türleri, söz dizimi, yapı ve kuruluş tarzları, anlamları gibi farklı açılardan ele alınmıştır. Bu içerik, çalışmanın kapsamı ile ilgilidir. Bu çalışmada *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Yozgat nüshasında geçen ikilemelerin anlamları verilip yapı ve kuruluşları ile ilgili bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Metinde geçen ikilemeler, anlam bakımından dört ana başlıkta incelenecektir. Fiillerle ilgili ikilemeler, anlam açısından herhangi bir kategoriye konumlandırılmadığı için ayrı bir başlık açılmıştır. Çalışmadaki örnekler için alfabetik sıra takip edilmiştir.

2.1. Aynı kelimenin tekrarı ile kurulan ikilemeler:

<p style="text-align: center;">Adres RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8 Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714 e-posta: editor@rumelide.com tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616</p>	<p style="text-align: center;">Address RumeliDE Journal of Language and Literature Studies Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8 Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714 e-mail: editor@rumelide.com, phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616</p>
---	---

2.1.1. ardın ardın: “arka arka, kıçın kıçın”

Aynı kelimenin tekrarı ile oluşturulmuş bir ikilemedir. İkilemde her iki sözcük de vasıta hali eki almıştır. Eserin Şuşter nüshasında *bu benim ardım arkam* (130-4) ve *ardınca turdı kıblağa* (210-5) cümlelerinde iki kez geçen *ard* kelimesi (Yüce, 1993, s. 58-75), Yozgat nüshasında 8 kez belgelenmiştir. Ancak metinde ikileme şeklinde, bu yapıyla tek sefer tanımlanmıştır:

ardın ardın yöridi (74a/4)

2.1.2. azın azın: “azar azar”

Aynı iki kelimenin yinelenmesiyle oluşturulmuş bir ikilemedir. Tıpkı *ardın ardın* ikilemesinde olduğu gibi her iki sözcük de *+(In)* vasıta hali eki almıştır. Kelimenin vasıta hâliyle kullanımı, Harezmi Türkçesiyle yazılmış diğer metinlerde tespit edilememiştir. İkileme, metinde üç farklı yerde belgelenmiştir:

azın azın aşurdu nêrsege (238b/3)

azın azın indürdi (246b/7)

azın azın aşurdu anı anğa (304b/1)

2.1.3. birer birer: “birer birer, tek tek”

İki kelimenin tekrar edilmesiyle oluşturulmuş ikilemelerden birisidir. *+Ar* asıl sayılardan üleştirme eki olarak türetilen kelime, ikileme şeklinde, zarf görevinde kullanılmıştır. İkileme, metnimizde tek örnekte tespit edilmiştir:

birer birer satğastım (123b/1)

2.1.4. birin birin: “birbiri ardınca, birer birer”

Aynı kelimenin tekrar edilmesiyle oluşmuş bir ikilemedir. Korkmaz, bu ikileme yapısının isme gelen *+In/+Un* ekiyle genişletilip tekrarlanmasıyla tarz zarfları oluşturduğunu belirtip metnimizde geçen örneği de vermiştir (Korkmaz, 2014, s. 130). İkileme, metnimizde tek örnekte tespit edilmiştir:

keldiler birin birin (60a/3)

2.1.5. karşı karşı: “karşı karşıya”

Yalın durumdaki iki ismin tekrarlanmasıyla oluşmuş bir ikilemedir. Metinde tek örnekte yalın biçimde kullanılmıştır:

karşı karşı (59b/6)

2.1.6. kat kat: “kat kat, birkaç misli”

Aynı iki kelimenin tekrar edilmesiyle kurulmuş ikilemelerden birisidir. Yalın haldeki iki ismin tekrar edilmesiyle cümlede zarf görevini görmektedir. Metinde iki farklı yerde tespit edilmiştir:

kat kat (54b/5)

kat kat kazğandılar şevâbnı (218a/6)

2.1.7. päre päre: “parça parça etmek, parçalara ayırmak”

Metnimizde Farsça olarak kullanılan tek ikileme örneğidir. Genel anlamda Harezmi Türkçesinde Farsça ikilemeler pek kullanılmamıştır. Aynı kelimenin tekrarıyla kurulan ikileme yapısı, cümlede zarf olarak kullanılmıştır:

päre päre kıldı (135b/4-244a/3-248b/7)

2.2. Eş veya yakın anlamlı kelimelerle kurulanlar:**2.2.1. aṅgaru berü:** “öte, öteye, ileri, sağa sola”

'Öte, öteye, ileri, sağa sola' anlamları olan ikileme, eserin Şuṣter nüshasında da bulunmaktadır ancak Yüce, yapıyı çalışmasının indeks kısmında ikileme olarak almadığı için Toprak, bu ikilemeyi çalışmasına dahil etmemiştir. Şuṣter nüshasında iki kez tanıklanan yapı, metnimizde üç kez kullanılmıştır:

aṅgaru berü oturıdı (146b/4)

tilkü aṅgaru berü yöridi (148a/5)

aṭ aṅgaru berü yöridi (103a/7)

İkileme, yakın anlamlı iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu şekilde oluşturulan ikilemelerde kelimeler, kendi başlarına da kullanılabilirlerine rağmen fonetik ve morfolojik bakımdan benzerlik gösterdikleri için birlikte kullanılmaları ihtiyaç haline gelmiştir.

2.2.2. atasız oğulsuz: “babasız ve oğulsuz, kimsesiz”

Yakın anlamlı iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir ikilemedir. İkilemede iki kelime de yoksunluk yapan +süz eki almış ve sıfat görevinde kullanılmıştır:

bu atasız oğulsuz er (95a/4)

2.2.3. atlıg çavlıg: “adı sanı bilinen, tanınan”

Yakın anlamlı iki sıfattan oluşan ikileme, metnimizde iki kez geçmektedir. İsim köklü iki kelime de +lıg sıfat yapım eki almıştır:

atlıg çavlıg (206a/2)

atlıg çavlıg boldı (206a/1)

2.2.4. bir iki: “bir iki, birkaç”

Yakın anlamlı iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir ikilemedir. Sayılarla yapılan ikilemeler, istisnalar hariç bir önceki sayının bir artırılmasıyla oluşturulur. Metinde tek örnekte görülmektedir:

uş bir iki er (56b/6)

2.2.5. katus karış: “karmakarışık, karışık”

Yakın anlamlı iki fiil köklü kelimenin yan yana gelmesiyle oluşmuş bir ikilemedir. İki fiil de +Iş fiilden isim yapım eki alarak türetilmiştir:

kaşış kaşış (60a/4)

kaşış kaşış yawuğluk (270a/5)

2.2.6. **yağ yawuğ:** “yakın hısım, akraba”

Yakın anlamlı iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş bir ikilemedir. Harezmi dönemi eserlerinden **Nehcü'l-Ferâdis**'te de ikileme, 15 kez kullanılmıştır (Eckmann, 2014, s. 466). Günümüzde *yağ* kelimesinin bu anlamda kullanımı ortadan kalkmıştır ancak *yavuğ* kelimesi, Türk Dil Kurumu'nun sanal *Derleme Sözlüğü* 'nde 'yakın' anlamıyla yer alır. Bizim metnimizde ise ikileme, tek örnekte tespit edilmiştir:

yağ yawuğ (21b/7)

2.2.7. **yakın yawuğ:** “yakın, eş dost”

Yakın anlamlı iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş bir ikilemedir. *Divanü Lûgati't-Türk*'te ikileme 'Yakın yaguk körmedhip nengni ködhür/Kadhaş taba it kibi kınđru bakar (Yakınını, yavuğunu görmeyip malını görür; hısımlarına karşı köpek gibi yan bakar)' (Atalay, 2013, s. 23) örneğiyle açıklanmıştır. Bizim metnimizde ise yalnız halde ve tek örnekte tespit edilmiştir:

yakın yawuğ (22a/1)

2.2.8. **yıd yıpar:** “misk, güzel koku”

Yakın anlamlı iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş bir ikilemedir. İki kelime de yalnız halde kullanılmıştır. Metinde tek örnekte tespit edilmiştir:

yıd yıpar kârvanı (1b/7)

2.2.9. **yıplıg yıgne:** “ıplık, iğne”

Yakın anlamlı iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş bir ikilemedir. Orijinal şeklinin *yigne yıplıg* olduğunu düşündüğümüz ikilemenin Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerinde kullanımı tespit edilememiştir. İkilime, metinde tek örnekte belgelenmiştir:

yıplıg yıgne (35b/5)

2.3. **Karşıt anlamlı kelimelerle kurulanlar:**

2.3.1. **astın üstün:** “alt üst”

Metinde iki sefer tespit edilen ikileme, anlam bakımından farklı kullanılmıştır. 'alt üst çene' ve 'alt üst olmak' anlamlarında kullanılan ikileme, anlamca zıt yalnız haldeki iki kelimenin bir arada kullanılmasıyla oluşturulmuştur. *astın* kelimesi, Eski Türkçeden beri kullanılmasına rağmen *üstün* kelimesi, 13. yüzyıldan önceki metinlerde belgelenememiştir. Metinde iki örnekte tespit edilmiştir:

astın üstün enđek (13b/6)

astın üstün boldı (270a/4)

2.3.2. sağlığ solluğ: “sağlı sollu, her iki elini de kullanabilen”

Metnimizde zıt anlamda kullanılan üç ikileme örneğinden biridir. İkilemedeki iki kelime de isimden isim ve sıfat yapan *+IIğ/+IUğ* ekiyle oluşturulmuştur. Harezmi döneminde yazılan diğer metinlerde sağ ve sol kelimeleri sıklıkla kullanılmasına rağmen ne ikileme şeklinde, ne de tek tek *sağlığ solluğ* kelimelerine rastlanır. Metin içinde bir kez belgelenmiştir:

sağlığ solluğ (18b/7)

2.3.3. tün kün: “gece gündüz, sürekli”

Zıt anlamlı iki sözcüğün birlikte kullanılmasıyla kurulmuş bir ikilemedir. Dönemin diğer eserlerinde de ikileme, yaygın olarak kullanılmıştır. İkileme, *Kışaşü'l-Enbiyâ*'da 41 kez, *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Mu'ñnü'l-Mürîd*'de 5'er kez tanımlanmıştır (Ata, 1997, s. 658; Eckmann, 2014, s. 441; Argunşah ve Toparlı, 2008, s. 265). Metinde iki kez kullanılmıştır:

tün kün soñınça yöridi (115a/6; 121a/4; 127b/4)

bir tün kün yörimek bar (103a/5)

2.4. Aynı kelimenin önsesinin değiştirilerek tekrarlanması ile kurulanlar:

Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine yazı dilinde oluşturulan ikilemelerin çoğu eş ya da yakın anlamlıdır. Bu tür ikilemeleri oluşturan kelimelerin ikisi de yazı dilinde tek başına kullanılabilir. Ancak ikilemeyi oluşturan kelimelerden birisinin tek başına kullanılabilirliği, diğerinin ise tek başına anlam ifade etmediği, ancak ikilemeyle anlam kazanan kelimeler de vardır (Durgut, 2004, s. 807). Metnimizde bu bağlamda kullanılan iki ikileme tespit edilmiştir:

2.4.1. uşak tewşek: “küçük, ufak tefek”

Hatiboğlu, çalışmasında ikilemelerde tek heceli ya da az heceli sözcüğün, çok heceli sözcükten önce gelmesi gerektiğini, çok heceli bir sözcüğün öne alınmasıyla ikileme kurulamayacağını belirtmiştir (Hatiboğlu, 1981, s. 16). Ancak metnimizde bu görüşü çürüten birkaç örnek mevcuttur. Metinde iki farklı yerde kullanılmıştır:

éwdeki uşak tewşek (3b/3)

uşak tewşek kâle (25b/6)

2.4.2. uşanmış tafşanmış: “paramparça olmuş, parçalanmış”

Metnimizde *uşak tewşek* şeklinde kurulmuş bir diğer ikileme de *uşanmış tafşanmış* ikilemesidir. *-miş*

sıfat-fiil eki ile kurulmuş bu ikileme, metinde tek örnekte geçmektedir:

bu uşanmış tafşanmış süñgük (63b/7)

2.5. Fiillerle kurulan ikilemeler:

Metnimizde Harezmi Türkçesinin diğer eserlerinde pek görülmeyen ikileme kullanımlarından biri, iki farklı fiilin bilinen geçmiş zaman çekimi ile türetilmiş olan ikileme yapılarıdır. Bu fiil yapıları, genelde

yakın anlamlı ya da olay örgüsü birbirini takip eden iki fiilin birlikte kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Burada amaç, anlatım gücünü artırmak ve pekiştirmek olmalıdır:

2.5.1. ıđ- tara-: “salmak, taramak”

Bilinen geçmiş zamanda çekimlenmiş sıralı iki eylemin bir arada kullanılmasıyla oluşturulmuş bir ikileme yapısıdır:

saçnı ıdtı taradı (239a/2)

2.5.2. kaç- kurtul-: “kaçmak, kurtulmak”

Tıpkı *ıdtı taradı* örneğinde olduğu gibi sıralı iki eylemin bir arada kullanılmasıyla oluşturulmuş bir ikileme yapısıdır. Metinde tek örnekte tespit edilmiştir:

kaçtı kurtuldu (147b/1)

2.5.3. kel- bar-: “gelmek, ulaşmak”

Yakın anlamlı iki fiilin bir araya gelmesiyle kurulmuş bir ikilemedir. İki fiil de diğer fiille oluşturulan çoğu örnekte olduğu gibi bilinen geçmiş zaman çekimiyle türetilmiştir:

tünle keldi bardı (144a/6)

2.5.4. öldür- at-: “öldürmek, atmak”

Olay örgüsü birbirini takip eden iki fiilin sıralanmasıyla kurulmuş bir ikilemedir. İki fiil de bilinen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir:

öldürdi attı (213a/2)

2.5.5. tır- yığ-: “toplamak, bir araya getirmek”

Eş anlamlı iki fiilin bir araya gelmesiyle kurulmuş bir ikilemedir. İki fiil de bilinen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir:

erenlerni tirdi yığıdı (65b/1)

2.5.6. toğ- bat-: “doğmak, batmak”

Zıt anlamlı iki fiilin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş bir ikilemedir. Fiillerle türetilen diğer örneklerde olduğu gibi bu iki fiil de bilinen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir:

yulduz toğdı battı (143a/2)

2.5.7. tög- tağıt-: “ezmek, dağıtmak”

Olay örgüsü birbirini takip eden iki fiilin birlikte kullanılmasıyla kurulmuş bir ikilemedir. İki fiil de bilinen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir:

töğdi tağıttı anı (193a/3)

2.5.8. yaş- yaşın-: “örtmek, örtünmek”

Aynı fiilin dönüşlülük çatı eki tekrarıyla kurulmuş bir ikileme yapısıdır. Metinde tek örneği vardır. İki fiil de yine bilinen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir:

yüzni yaştı yaşındı (265b/7)

2.5.9. yiyip toymaz: “doymak bilmez kimse”

Metinde zarf-fiil+sıfat-fiil yapısında kullanılan tek ikileme örneğidir. Bu ikileme yapısı, metinde yalnız hâlde kullanılmıştır. Metinde bir kez tespit edilmiştir:

yiyip toymaz (19a/2)

2.5.10. yöri- yöriş-: “yürümek, yürüşmek”

Aynı fiilin işteşlik çatı eki tekrarıyla kurulmuş bir ikileme yapısıdır. Metinde tek örneği vardır. İki fiil de yine bilinen geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir:

yöridi yörişti (263b/4)

Sonuç

Türk dilinin en eski yazılı metinleri kabul edilen Orhon Yazıtları'ndan itibaren sıkça kullanılan ikilemeler, günümüz Türkçesinde de çok sık kullandığımız anlatım yollarından birisidir. Harezmi Türkçesi metinlerinde de ikilemeler yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Özellikle dönemin dinî içerikli metinleri incelendiğinde bu yoğun kullanımı görmek mümkündür. *Mukaddimetü'l-Edeb'in* Yozgat nüshasında geçen ikilemeleri ele aldığımız bu çalışmada 31 ikileme tespit edilmiştir. Bunlardan 7'si aynı kelime tekrarı, 9'u eş veya yakın anlamlı, 3'ü zıt anlamlı, 2'si aynı kelimenin önsesinin değiştirilerek tekrarlanması ve 10'u fiiller ile kurulan ikilemelerden oluşmaktadır. Bu ikilemelerden *azın azın, astın üstün, katış karşı, pâre pâre, terti yıgdi, tün kün, yak yawuk, yıd yıpar* dışındaki ikilemeler, Toprak'ın çalışmasında yer almıyor. Geri kalan 23 ikileme (*ardın ardın, birer birer, birin birin, karşı karşı, kat kat, aňgaru berü, atasız oğulsuz, atlıg çavlıg, bir iki, yakın yawuk, yiplig yigne, sağlıg solluğ, uşak tewşek, uşanmış tafşanmış, ıd- tara-, kaç- kırtul-, kel- bar-, öldür- at-, tođ- bat-, tođ- tağıt-, yaş- yaşın-, yiyip toymaz, yöri- yöriş-*) Harezmi Türkçesinin diğer metinlerinde ve eserin Şuşter nüshasında tarafımızdan tespit edilememiştir. Bu makaleyle, Toprak'ın makalesini tamamlayıcı bir çalışma gerçekleştirdiğimizi ve Harezmi Türkçesi söz varlığına ikilemeler bağlamında küçük de olsa bir katkı sağlamış olduğumuzu düşünüyoruz.

Kaynakça

- Ata, Aysu (1997), *Úıããü'l-Enbiyâ* (Peygamber Kıssaları) II Dizin, Ankara: TDK.
- Ata, Aysu (2014), *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Ankara: AÜY.
- Cihan, Serkan (2021), *Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat Nüshası)-(Giriş, Metin, Notlar, Sözlük-Dizin)* (yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üni., Ankara.
- Çağatay, Saadet (1942), “Uygurcada Hendiadyoinler”, *DTCF Yıllık Çalışmalar Dergisi*, S. 1, s. 29-66.
- Derleme Sözlüğü, www.tdk.gov.tr, 26.08.2021, 11.24.
- Durgut, Hüseyin (2004), “Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, C. 1, s. 805-814.

- Eckmann, Janos (2014), *Nehcü'l-Ferâdis UřtmaolarnıÆ Açuq Yolu Maómýd Bin èAlî*, (Yay. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar / Dizin-Sözlük Aysu Ata), Ankara: TDK.
- Erdem, M. Dursun (2005), “Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine”, *Bilig / Türk Dünyası Bilimler Dergisi*, S. 33, s. 189-225.
- Güncel Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr, 26.08.2021, 15.59.
- Hatiboğlu, Vecihe (1981), *Türk Dilinde İkileme*, Ankara Üni. Basımevi, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2014), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK.
- Ölmez, Zühal Kargı (1997), “Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, s. 19.
- Sen, Serkan (2002), *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış, Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- Toprak, Funda (2005), “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 5, S. 2, s. 277-292.
- Yüce, Nuri (2006), “Mukaddimetü'l-Edeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 31, s. 120-121, İstanbul.